"Navoiy asarlarida turkiy so‘zlar va ularning zamonaviy turk tilidagi shakli"

Massavirova Bahor Dilshod qizi.

Toshkent Davlat Sharqshunoslik universiteti, Sharq xalqlari tillari va adabiyoti instituti, Tarjima nazariyasi

va amaliyoti (turk-ingiliz) yo`nalishi 2-bosqich talabasi

Annotatsiy. Ushbu maqolada Alisher Navoiy asarlaridagi turkiy so‘zlar hamda ularning zamonaviy turk tilidagi ekvivalentlari tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida Navoiyning “Muhokamat ul-lug‘atayn” asari va boshqa badiiy merosi asosida qadimgi turkiy leksik birliklarning fonetik, semantik va morfologik xususiyatlari o‘rganildi. Maqolada turkiy tillarning o‘zaro yaqinligi, tarixiy taraqqiyoti hamda Navoiy ijodining turk tilshunosligidagi ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, ayrim so‘zlarning zamonaviy turk tilidagi shakllari qiyosiy tahlil qilinib, til taraqqiyotidagi o‘zgarishlar misollar orqali ko‘rsatib berilgan.

Annotation

This article analyzes the Turkic words used in the works of Alisher Navoiy and their equivalents in the modern Turkish language. The study examines the phonetic, semantic, and morphological features of ancient Turkic lexical units based on Navoiy’s “Muhokamat ul-lug‘atayn” and other literary works. The article highlights the linguistic closeness of Turkic languages, their historical development, and the importance of Navoiy’s heritage in Turkic linguistics. In addition, several words are comparatively analyzed with their modern Turkish forms, and linguistic changes are demonstrated throuhg examples.

Аннотация

В данной статье анализируются тюркские слова в произведениях Alisher Navoiy и их эквиваленты в современном турецком языке. В исследовании рассматриваются фонетические, семантические и морфологические особенности древнетюркских лексических единиц на основе произведения «Мухокамат ул-лугатайн» и других литературных трудов Навои. В статье освещаются языковая близость тюркских языков, их историческое развитие, а также значение творческого наследия Навои в тюркском языкознании. Кроме того, проводится сравнительный анализ отдельных слов с их современными турецкими формами, а языковые изменения показываются на конкретных примерах.

Kalit so`zlar : *Alisher Navoiy, turkiy til, turk tili, leksika, “Muhokamat ul-lug‘atayn”, fonetik o‘zgarishlar, semantik tahlil, chig‘atoy tili, turkiy tillar, tilshunoslik, adabiy meros, qiyosiy tahlil.*

Keywords:

Alisher Navoiy, Turkic language, Turkish language, lexicon, Muhokamat ul-lug‘atayn, phonetic changes, semantic analysis, Chagatai language, Turkic languages, linguistics, literary heritage, comparative analysis.

Ключевые слова:

Алишер Навои, тюркский язык, турецкий язык, лексика, «Мухокамат ул-лугатайн», фонетические изменения, семантический анализ, чагатайский язык, тюркские языки, языкознание, литературное наследие, сравнительный анализ

Kirish

Alisher Navoiy (1441–1501) — o‘z davrining mashhur shoir va mutafakkiri, Sharq mumtoz adabiyotida muhim o‘rin tutgan shaxs. U ko‘proq fors tilida ijod qilgan bo‘lsa-da, badiiy asarlarida ko‘plab turkiy so‘zlar — o‘zbek/cho‘g‘otaycha leksik birliklaridan foydalangan. Navoiy

tilshunoslikka katta e’tibor qaratib, “Muhokamat ul-lug‘atayyin” asarida o‘zbekcha va forscha tillarni taqqoslagan. Tadqiqotimiz savollaridan asosiylari:

Navoiy asarlarida qay turkiy so‘z va iboralar uchraydi? (ularning original yazuvi va she’riy konteksti)

Ular zamonaviy turk tilida qaysi so‘z yoki iboralar bilan ifodalanadi, qanday fonetik va morfologik o‘zgarishlarga uchragan?

Bu leksik birliklarning kelib chiqishi (etimologiyasi) va semantik o‘zgarishlari qanday?

Topilmalar turkiy filologiya va adabiyotshunoslik uchun qanday muhim xulosalarni beradi?

Biz Navoiyning asarlari tiliga bag‘ishlangan ilmiy manbalarni ko‘rib chiqdik. Masalan, Nilufar Ne’matova “Muhokamat ul-lug‘atayyin” asaridagi lingvistik nazariyalarni tahlil qilib, Navoiyning til taraqqiyotidagi o‘rnini ta’kidlaydi

Yevropa tilshunosligi manbalaridan Tojiboyeva Navoiyni ham turkiy, ham fors she’riyatining buyuk namoyandasi sifatida baholaydi

Shu asosda biz turkiy leksikaga doir ma’lumotlarni jamlab, ularni zamonaviy turkcha bilan taqqoslarkan, tarixiy fonetika va semantika nuqtayi nazarini ochib beramiz.

Adabiyotlar sharhi

O‘tgan asrlarda Navoiy tilshunosligi masalalari ko‘tarilgan; uning asarlari ko‘pincha forsiy (arabiy-forsiy) deb qaralsa-da, undagi turkiy so‘zlarga ham e’tibor qaratilgan. Ergas Umarov, Q. Sodiqov va boshqa olimlar Navoiy asarlaridagi turkiy leksikani til tarixidan kelib chiqib tahlil qilgan

Alisher Navoiy o‘zini “**Xitodi... Xuroson**”gacha yoyilgan barcha turkiy qavmlarning shoiri deb bilgan va ularni bitta adabiy til ostida birlashtirgan – ya’ni Chag‘toviy turkiyasiga asos solgan «yakqalam» shoiri sifatida e’tirof etadi[1].

Navoiy turkiy tildagi so‘zlarni nafaqat she’rlarida, balki tilshunoslik asarlarida ham ma’ruzalar orqali himoya qilgan. Uning “Muhokamat ul-lug‘atayyin” asari — o‘zbekcha (cho‘g‘otay) va fors tilining tartib va boyligini tahlil qiladi[2].

Shu bilan birga, bugungi filologiyada Navoiyning so‘zga munosabati ham izlanadi: misol uchun, Navoiy she’rlarida “so‘z” tushunchasi diniy-badiiy ma’noga ega ekanini ta’kidlovchi tadqiqotlar mavjud.

Mavjud manbalar haqida qisqacha aytganda, klassik adabiyotshunoslikda Navoiyning milliy til taraqqiyotidagi roli, u yaratuvchi bo‘lgan cho‘g‘otay (o‘zbek) tili o‘rni ko‘rib chiqilgan. Yaqingi yillarda esa yangi izlanishlar paydo bo‘ldi (masalan, Tadqiqotlar jurnali maqolalarida)..

Biroq Navoiy asarlaridagi so‘zlar ro‘yxatini sistematik ravishda tahlil qilish, ularni jadvalda tasniflash va zamonamiz turk tiliga mos kelish shakllarini ko‘rsatish hali to‘liq bajarilmagan. Shu munosabat bilan biz dastlabki o‘rinda asl matn misollariga tayanib, so‘zlar lug‘atini tuzishni reja qildik.

Metodologiya

Korpus tanlashda Navoiyning asosiy asarlari (g‘azallar, Hamsa, masnaviy va nasriy asarlar) olinadi. xususan Muhokamat ul-lug‘atayyin, Nasayim ul-Mahbub, Mahbub al-Qulub kabi asarlar tahlil qilindi. Ish uchun Navoiyning e’lon qilingan nashrlari va to‘plamlaridan (Navoiy, Mukammal asarlar (20 jild) va Asarlar (15 jild) to‘plami) foydalanildi

Matnlardan turkiy ildizli so‘zlar ajratib olindi va ularning to‘liq she’r/qit’a kontekstida misoli keltirildi. Har bir so‘zning leksik birligi (lemmasi) aniqlanib, zamonamizki turk tilidagi ekvivalenti ko‘rsatildi. Masalan, jadval ustunlari sifatida «asl yozuv (Chag‘toviy yozuv)», «matn konteksti (misraga iqtibos)», «lemma (asosiy shakl)», «zamonaviy turkcha ekvivalenti», «fonetik/morfologik o‘zg. va etimologiya» kiritildi. Fonetika morfologiya qutblari o‘zgarishlariga misollar bilan izoh

[1] Navoiy A.Mukammal asarlarto‘plami [20 jildlik], 16-j., Toshkent 2000.

[2] Ne`matova N. Alisher Navoiyning lingvistik qarashlari tahlili. “ Tadqiqotlar” jurnali,2024, 139-148.

berilib, kelib chiqishi tasdiqlash uchun turkiy tildagi zamonaviy lug‘atlardan va (mavjud bo‘lsa) akademik lug‘atlardan foydalanildi.

So‘zlar ro‘yxati va solishtirma tahlil

Quyida Navoiy asarlaridan olingan turkiy kelib chiqishli so‘zlar ro‘yxati keltirilgan. Har bir satrda asl yozuvi (Chag‘toviy/Ottoman yozuvida) ko‘rsatilgan, matn konteksti bilan misol (texnik ravishda uzunligi oshmasligi uchun iqtibos keltirildi), lemma (nutq birligi), zamonaviy turk tilidagi ekvivalenti, o‘zgarishlari va etimologik izohi ko‘rsatilgan.

Kecha kelgumdur debon…	kecha	dün	| Evvel zamon. turkiy *kecha* → turk. *dün* O‘zbekcha qolipi, tillararo aloqalar.
“ul sho‘xi badxo‘ kelmadi”	sho‘x	şöhret (*deli* masalasi)	Aslida *şôh*, «shah». Navoiy manosi noaniq, lekin *sho‘h* (= «shoh») bo‘lishi mumkin.
ul sarvi gulro‘ kelmadi	gulro‘	gül renginde	*Gul* (gül) + *ro‘* (‘rux’) – «yuz dag‘i g‘uncha rangi». B. turk. *gül rengi.
“yo‘lida intizor”	yo‘l	yol	ntizor *“yo‘lida intizor intizar

Jadval sharhi: Yuqoridagi so‘zlar Navoiyning o‘zbek/cho‘g‘otay matnidan olinib, har birining zamonaviy turk tilidagi ekvivalenti berildi. Misol uchun, Chag‘toviy “qorong‘u” (‘tungi qorong‘ulik’) zamonaviy turk tilida karanlık deb ifodalanadi (fonetik q→k, o‘→a o‘zgarishi bilan)[3]

Yana bir misol: “og‘iz” (‘og‘iz’) so‘zi turk tilida ağız ekanligi ko‘pchilik lug‘atlarda qayd qilingan. Shuningdek, “qayg‘u” (‘g‘am, qayg‘u’) so‘zi turkchada keder va “yig‘” so‘zi ağlamaq / ah („qayig‘i, yig‘i“ ma’nolarida) bilan uzviy bog‘liq. Ba’zi hollarda Navoiy oddiy arabcha so‘zlarni (masalan tolib, sodiq) she’rlarida ishlatgan, lekin bu so‘zlarning Chag‘toviy talaffuzi ham turkiy ildizga hamohang.

Fonetik va semantik xususiyatlar.

Navoiy tilidagi turkiy so‘zlarning zamonaviy turk tiliga o‘tishda ayrim fonetik o‘zgarishlari kuzatiladi. Masalan, o‘zbek/cho‘g‘otay “oydin” so‘zi turk tilida aydın („yorug‘, yorqin“) bo‘lib, bu yerda oy→ay, d harfi qolgan holda turkchadagi talaffuzga moslashgan. Yoki “qon” (qon) so‘zi turkcha kanga aylangan (q→k, o tekis a ga). Morfologik o‘zgarishlar misolida Chag‘toviy yo‘lg‘akim („menga“) iborasi olaylik: bu qadimiy grammatik konstruktsiya zamonamiz turkchalarida ko‘p uchramaydi va turkchada alohida ekvivalenti yo‘q, lekin ma’nosi „menga“ sifatida tushuniladi.

Semantik jihatdan ham ayrim so‘zlar ma’nolari ozgina siljigan. Masalan, uyqu so‘zi („tungi uyqu“) turkchada uyku bo‘lib, umumiy ma’no saqlanadi. Xurram (xursand, shod) – hürrem

[3] Navoiy A.Mukammal asarlarto‘plami [20 jildlik], 16-j., Toshkent 2000.

(sog‘inchli, quvonchli), ya’ni baxtiyor holat ma’nosida ishlatilgan. Boda iborasi («boda birla xurram et» — shod-shavq bilan to‘yish) turkchada bevosita topilmaydi; bu erda “boda” eski turkcha atama bo‘lib, parda-o‘yga (bayram-navro‘zga) ishora qilishi mumkin.[4]

Ba’zi ifodalar esa so‘zma-so‘z tarjimada qilingan kalq (“Keldi jon og‘zimga” → turkchada “canım geldi” kabi idiom) bo‘lishi mumkin. Navoiy she’rida yuzaga kelgan bunday iboralar va ma’nolar zamonaviy turk tilida ham tushunarli yoki izohga ega. Masalan, “dilxasta” (dilni tug‘dirgan) jumlasida xasta Qashg‘oriy tilida «xasta» — «kasal», turkchada hasta („ochlikdan kasal“) ham bor, lekin she’r ma’nosi „dilga ziyon yetgan“ tarzida.

Quyidagi diagramma Navoiy tilidan zamonaviy turkchaga ketma-ketlikni tushuntiruvchi sxemadir:

Navoiy tilining chag‘toviy (o‘zbek) ildizlarini va zamonaviy turkcha bilan uzviy aloqasini ko‘rsatadi. Navoiy o‘z asarlarida barcha turkiy xalqlarning uslub va leksikasidan foydalangan, turk tilini boyitgan. U turkiy qo‘shma so‘z va iboralarni poetik uslubda ishlatgani tufayli biz ularni bugungi turk tilida ham tanib olishimiz mumkin. Ushbu tahlil tilshunoslikka quyidagi muhim xulosalarni beradi:

[4] Tojiboyeva M. The Definition of the word in Alisher Navoiy’s Works. WEJLE, 2026 146-148.

Turk tillari tarixi: Navoiy ijodida saqlangan bir qancha eski so‘z va tuzilmalar, masalan qorong‘u (karanlık), uyqu (uyku), qayg‘u (keder), ağlamak («yig‘lash» – yig‘ ildizi), eski Cho‘qato‘y merosi sifatida zamonaviy turk tillarida ham izini saqlaydi. Bu, turk tillari genetik bog‘liqligini tasdiqlaydi.[5]

Adabiy til: Navoiy «yakqalam» shoir sifatida bitta umumiy turk tilini yaratishga harakat qilgan.[6] Uning asarlarida nordon (Arab-fors) terminlar kamroq bo‘lib, mahalliy turkcha atamalarga urg‘u berilgan. Bu «xalq so‘zi bilan xalqka» adabiy tamoyiliga mos.

Semantika : Navoiyning ba’zi ifodalari tarixiy turkcha analoglarini saqlaydi (masalan, dilxasta, uyqu kelmadi kabi iboralar). U keltirgan ba’zi qiyoslar turk madaniyatida ham mavjud (gul va do‘stlik mavzusi, majnuntosh).

Til taraqqiyotiga hissa: Sholarning fikriga binoan, Navoiy “so‘zga yashirin ma’noni bergan” – ya’ni u so‘zlarni to‘la ma’nosi bilan qadrlagan.[7]

Bu o‘zida turkiy adabiy tilning boyligiga bo‘lgan hurmatni ifodalaydi.

Bu izlanish asosida kelajakda quyidagi masalalarni ko‘rib chiqish mumkin: Navoiy asarlarining boshqa yo‘nalishlaridan (nasr, doston) ham turkiy leksika olingan misollarni jadvalga kiritish, xususan turkiy dialektologik jihatlarini tekshirish. Shuningdek, mazkur ro‘yxatni kengaytirib, har bir so‘zning semantik tarixi va zamonaviy turk dialektlardagi tarqalishini tahlil qilish istiqboldagi vazifalardan biri bo‘lishi mumkin.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, Alisher Navoiy asarlari turkiy tillar tarixini, xususan, eski o‘zbek adabiy tilining shakllanish jarayonini o‘rganishda bebaho manba hisoblanadi. Shoir o‘z ijodida turkiy tilning boy lug‘aviy imkoniyatlarini, badiiy ifoda kuchini va ilmiy salohiyatini yuksak darajada namoyon etgan. Ayniqsa, “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida turkiy tilning fors tilidan kam emasligi ilmiy asosda isbotlangan bo‘lib, bu asar turkiy tilshunoslik taraqqiyotida muhim o‘rin egallaydi.

Maqola davomida Navoiyning asarlarida uchraydigan ko‘plab turkiy so‘zlarning zamonaviy turk tilida ham saqlanib qolganligi aniqlandi. Bu esa turkiy tillarning umumiy ildizga ega ekanligini hamda ularning tarixiy va madaniy jihatdan o‘zaro yaqinligini ko‘rsatadi. Ayrim so‘zlarda fonetik va semantik o‘zgarishlar yuz bergan bo‘lsa-da, ularning asosiy ma’nosi bugungi kungacha saqlanib qolgan. Alisher Navoiy ijodi turkiy tillarning tarixiy taraqqiyoti va zamonaviy turk tili bilan bog‘liqligini o‘rganishda muhim ilmiy asos bo‘lib qoladi. Uning asarlarini chuqur tahlil qilish orqali turkiy tillarning boyligi, o‘zaro yaqinligi va tarixiy ildizlari haqida yanada kengroq ilmiy xulosalarga kelish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

Ne’matova N. Alisher Navoiyning lingvistik qarashlari tahlili. “Tadqiqotlar” jurnali, 2024, 36(3), 139–143

Tojiboyeva M.R. The Definition of the Word in Alisher Navoiy’s Works. WEJLE, 2026, 4(4), 146–148

Navoiy A. Asarlar [15 jildlik to‘plam], 14-j., Toshkent, 1967

Navoiy A. Mukammal asarlar to‘plami [20 jildlik], 16-j., Toshkent, 2000

Tafakkur.net, Alisher Navoiy (biografiya va g‘azallar), onlayn resurs

[5] Tafakkur.net, Alisher Navoiy (biografiya va g‘azallar), onlayn resurs.
[6] Navoiy A.Asarlar [15 jildlik to‘plam], Toshkent, 1967.
[7] Tojiboyeva M. The Definition of the word in Alisher Navoiy’s Works. WEJLE, 2026 146-148.